

UDK: 130.1

Raushana KURBANIAZOVA,
TTA Urganch filiali dotsenti, PhD
E-mail: r.kurbaniyazova57@mail.ru

Ur.DU kafedra mudiri f.f.d., prof. M.S.Xajieva taqrizi asosida

MILLIY MENTALITET VA MILLIY XARAKTERNING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI

Аннотация

Ushbu maqolada milliy mentalitet va milliy xarakterning o‘zaro bog‘liqligi masalasi yoritilgan. Har bir xalqning bir-biridan farq qiladigan mentaliteti va xarakter xislatlari, ularning tafakkur tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy tajribasi, tarixiy taraqqiyoti va yashash sharoitlari bilan belgilanadi. Millatlarning o‘ziga xos qadriyat yo‘nalishlari, tafakkur tarzi va milliy xakteri mentalitetning tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Kalit so‘zlar. Mentalitet, milliy mentalitet, xarakter, temperament, tabiiy omillar, ijtimoiy omillar, ijobiy xislatlar, salbiy xislatlar.

ВЗАИМОСВЯЗЬ НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНТАЛИТЕТА И НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос взаимозависимости национального менталитета и национального характера. Разные черты менталитета и характера каждого народа определяются его образом мышления, социально-экономическим опытом, историческим развитием и условиями жизни. Индивидуальные ценности, образ мышления и национальный характер наций являются составляющими менталитета.

Ключевые слова: Менталитет, национальный менталитет, характер, темперамент, природные факторы, социальные факторы, положительные черты, отрицательные черты.

INTERDEPENDENCE OF NATIONAL MENTALITY AND NATIONAL CHARACTER

Annotation

This article examines the issue of interdependence of national mentality and national character. The different mentality and character traits of each nation are determined by its way of thinking, socio-economic experience, historical development and living conditions. Individual values, ways of thinking and the national character of nations are components of mentality.

Key words: Mentality, national mentality, character, temperament, natural factors, social factors, positive traits, negative traits.

Kirish. Mamlakatimizda istiqloq yillarida millat va uning o‘ziga xos jihatlari ifoda etuvchi milliy til, milliy o‘zlikni anglash, milliy qadriyatlar va milliy tarixni o‘rganish hamda undan jamoatchilikni xabardor qilish borasida ma‘lum muvaffaqiyatlarga erishildi. Yangilanayotgan davr xalqimizning milliy mentalitetini faollashtirish, ularning tafakkuri, siyosiy saviyasini demokratik o‘zgarishlar sur‘atlari bilan moslashtirib borishni talab etadi.

Millatlarning o‘ziga xos qadriyat yo‘nalishlari, tafakkur tarzi va milliy xakteri mentalitetning tarkibiy qismlari hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev ta‘kidlaganlaridek “...bizning eng asosiy yutug‘imiz – ko‘p millatli xalqimizning vujudga kelayotgan qiyinchilik va sinovlarni yengishga qodirligi, zamonaviy dunyoqarashi, siyosiy ongi va ijtimoiy faolligi yuksalib borayotgani, atrofimizdagi voqealarga beparvo bo‘lmasdan, aksincha daxldorlik tuyg‘usi bilan yashayotganidir” [1].

Dunyo ilm-fanida millatlarning o‘ziga xosliklarini ifoda etuvchi milliy mentalitet va milliy xarakterni tadqiq etish, uning falsafiy jihatlari o‘rganish bo‘yicha muhim ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Shu bois milliy mentalitet va milliy xarakterning o‘zaro bog‘liqligini tadqiq qilish muhim ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va metodologiya. Har bir millat vakillarining voqelikni o‘ziga xos idrok etishi, fikrlashi ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlar natijasida shakllanib, ular urf-odat, an‘ana, xarakter tarzida namoyon bo‘ladi va millat mentalitetini tashkil etadi. Mentalitet tushunchasini turli ijtimoiy guruhlarning qiyosiy kategoriyasi sifatida birinchi

bo‘lib frantsuz faylasufi va antropologi L.Levi-Bryull 1922 yilda yozgan “Ibtidoiy mentalitet” asarida asoslab bergan. Bu kategoriya orqali u ibtidoiy va zamonaviy inson tafakkuri o‘rtasidagi farqni tavsifladi. Levi-Bryull, muayyan turdagi jamiyat o‘z institutlari va axloqiga ega bo‘lib, o‘z tafakkuriga ega bo‘lishi muqarrar [2]– deb yozadi.

Mentalitet milliy xarakterda namoyon bo‘ladi. Qadimgi yunon faylasufi Teofrast (mil.avv. IV asr oxiri – III asrning birinchi yarmida yashagan) jamiyat tarixida ilk bor xarakterning o‘ziga xos xususiyatlarini tizimlashtirishga harakat qilgan. U “Axloqiy xarakterlar” nomli asarida xarakterning o‘ttiz xil tipologiyasini ko‘rsatib o‘tgan [6].

Ingliz faylasufi D.Yum “Milliy xarakter haqida” asarida har bir millatning o‘ziga xos psixologiyasi va xarakterini ochib berishga harakat qilgan. Milliy xarakter shakllanishining asosiy omillarini tabiiy va ijtimoiy (axloqiy) turlarga bo‘lib tushuntiradi. Milliy xarakterning umumiy xususiyatlarini kasbiy faoliyatdagi muloqot asosida shakllanishi, iqtisodiy manfaatlar nafaqat ijtimoiy va kasbiy guruhlarni, balki xalqning alohida qismlarini ham birlashtirishini ta‘kidlagan. Turli davlatlar xalqlar mentaliteti xususiyatlari va xarakteridagi ijobiy va salbiy xislatlarni tahlil etgan. U professional guruhlarning xakteri va odamlarning milliy xakteri o‘rtasidagi dialektikani ishlab chiqdi [5].

I.Kantning fikricha inson ikki xil dunyoga tegishli mavjudotdir: birinchidan tabiat olamiga tegishli bo‘lib, tabiiy zaruratga bo‘ysunadi; ikkinchidan erkinlik olamiga – u yerda axloqiy o‘zini o‘zi belgilaydigan mavjudot sifatida harakat qiladi. Birinchisi temperament bilan bog‘liq bo‘lsa, faqat

ikkinchisi aql, axloqiy va amaliy tamoyillardan kelib chiqadigan uning xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi [4].

XIX asrning ikkinchi yarmida M.Latsarus (1824-1903) va X.Shteyntal' (1823-1899) fanda yangi yo'nalish – xalqlar psixologiyasi kontsepsiyasini ta'riflab berganlar. Keyinchalik bu kontsepsiya eksperimental psixologiya asoschisi V.Vundt (1832-1920) tomonidan rivojlantirilgan. U “xalq ruhi” degan nomuayyan va ancha abstrakt tushunchadan voz kechgan va inson ruhiyatining teran qatlamlarini uning til, miqlar odatlardagi ifodalari o'rganish yo'li bilan aniqlash vazifasini qo'ygan [3]. V.Vundt fikricha, til, mif va urf-odatlar ijodiy milliy ruhning har qanday bo'lagi emas, balki “xalqning o'z ruhi”dir. Shu bilan birga, u umumiy xalq ruhi avvalo, milliy ongda namoyon bo'lishini, ya'ni ularning mentaliteti va xarakterida ifodalanishini ta'kidladi.

A. Ful'e (1838-1912) o'z qarashlarida milliy xarakter vujudga kelish jarayonida biologik irsiyatga, irqiy xususiyatlarga e'tibor qaratadi. Shu bilan birga tabiiy iqlim omillari, mamlakatning geografik o'rni, madaniyat, avlodlardan-avlodga o'tib kelayotgan jamoaviy tarixiy tajriba, o'timshdagi yirik voqealar haqidagi xotiralar ham muhokama qilingan. U milliy xarakterning xususiyatini iroda va temperamentga bog'lab tushuntiradi va har bir millatda nafaqat individual farqlar, balki viloyat va mahalliy farqlar ham mavjudligini ham aytib o'tgan. “Milliy xarakterda sezgirlik, aql va irodani farqlash lozim. Sezuvchanlik, fiziologik sabablar bilan izohlansa, asosan irsiy tuzilish temperamentga bog'liq. Bu guruhlari va shaxslar hayotida katta rol o'ynaydi.

Temperament asosan zavqlanish yoki azoblanish yo'liga hamda harakatlarda his-tuyg'u va istaklarning ifodalanishiga ta'sir qiladi; xarakter asosan istakning o'ziga va irodaning yo'nalishiga ta'sir qiladi” [7].

Ful'e o'z qarashlarida ovqatning o'zi xalqlarning temperamentiga, ularning xarakteriga bevosita ta'sir qilishiga ham e'tibor qaratgan. Pifagorning so'zlariga ko'ra, deb yozadi Ful'e, go'shtli oziq-ovqatning ko'pligi odamlarda qattiqqo'llik va dag'allikni keltirib chiqaradi, o'simlik mevalari va sabzavotlarni iste'mol qilish esa tana faoliyatini sustlashtiradi va odamlar tabiatini muloyimlashtirishi mumkin.

Keyingi paytlarda olimlar tomonidan bu kuzatuvlar tasdiqlangan. Go'shtni ko'p iste'mol qilgan qadimgi varvarlar va qizil terilar (tanlilar) jangovar va tadbirkor bo'lganlar; hindlar, misrliklar va xitoyliklar kabi meva va donni iste'mol qiladigan xalqlar tabiatan xarakterlari barqaror bo'lgan [7].

A.Mamanov jamiyatda milliy mentalitet va ijtimoiy xarakterning shakllanishi ishlab chiqarish usulidan paydo bo'lgan degan fikrni asoslashga harakat qilgan va shu orqali Sharq xalqlari va G'arb xalqlari mentaliteti va ijtimoiy xarakteri o'rtasidagi tafovutlarni qiyosiy o'rgangan.

“Har bir xalq yashaydigan hududning iqlim va geografik shart-sharoitlari o'ziga xos moddiy ishlab chiqarish usulini vujudga keltiradi. Masalan, Sharqqa xos bo'lgan quruq va issiq iqlim dehqonchilikni sun'iy sug'orish asosida olib borishni jalb etgani holda, G'arbgacha xos bo'lgan sernam va mo'tadil iqlim lalmikor dehqonchilik uchun sharoit yaratadi.

Bizning taraqqiyot yo'limiz va uning tarkibiy qismi bo'lgan mentalitetimiz ijtimoiy xarakterimizning o'ziga xosligi ham sug'orma dehqonchilikning o'ziga xos talab va ehtiyojlari tufayli kelib chiqadi. Sharq (o'zbek) ijtimoiy xarakterining eng ko'zga ko'rinarli jihatlari jamoaviylik, andisha, murosasozlik, o'zidan yosh va mansab jihatidan kattalar oldida hurmat va itoatkorlik, o'zaro munosabatlarda huquqdan ko'ra axloq, an'analarning kengroq va muhimroq o'rin tutishi – mazmunan va mohiyatan G'arb ijtimoiy axloqiga teskaridir [11].

A.Ashirov va Sh.Atadjanovlar xalqimizning milliy mentaliteti va xarakter xususiyatlarini tekislik va cho'llardan iborat keskin kontinental iqlim sharoitlariga bog'lab tushuntirishga e'tibor qaratganlar. “Mamlakatimizning asosan

tekislik va cho'llardan iborat keskin kontinental iqlimli, geografik hududda joylashganligi, qahraton qish jazirama issiq, yoz bilan almashinishi, bahor va kuzning shiddat bilan kelishi va ketishi xalqimizning fe'l-atvorida aniqlik va lo'ndalikni, to'porilik va qaynoq mehri, qattiqqo'llik va intizomni tarkib toptirgan.

O'zbeklarning asosiy ildizi turkiylardan boshlanganligiga (turkiylarga xos jangovarlik, mardlik, lafz haloligi) bag'rikenglik, saxovatpeshalik, hojatbarorlik kabi xislatlarda o'zining yorqin ifodasini topgan” [8].

Professor M.Quronov millat xarakteriga – milliy quvvatni paydo qiluvchi, saqlovchi, milliy davlat taraqqiyotiga yo'naltiruvchi ma'naviy manba sifatidagi roliga ahamiyat qaratib, o'zbek xarakteri shakllanishini milliy tarbiya jarayonlari bilan bog'lab tahlil etganlar. Milliy tarbiya dasturida milliy xarakterning tarkib topish jarayonini quyidagi ketma-ketlikda ifodalaydi: milliy – g'oya – milliy mafkura – milliy tarbiya – milliy xarakter – milliy taraqqiyot [13].

Professor M.Bekmurodov: mustaqillik yillarida xalqimiz tabiati, fe'l-atvori, turmush tarzida qonunlarga itoat, amaldagi tartib-qoidalarga hurmat qadriyati tarkib topganligi, hayotga ratsional, aql-ko'zi bilan qarash, har bir ishda me'yorga rioya qilish, o'zini hayotda qadrlay bilish kabi ijobiy fazilatlarining tarkib topayotganligi haqida yozadi [10].

Tahlil va natijalar. Mentalitet tushunchasiga berilgan turli ta'riflar mavjud.

O'zbek falsafa qomusiy lug'atida mentalitet (lot. mens – aql, idrok) – jamiyat, millat, jamoa yoki alohida shaxsning tarixiy tarkib topgan tafakkur darajasi, ma'naviy salohiyati, hayot qonunlarini tahlil etish kuchi, muayyan ijtimoiy sharoitlarda shakllanadigan aqliy qobiliyati, ruhiy quvvati [16] deb ta'rif berilgan.

Professor M.Bekmurodov: “Mentalitet millatlarning aqliy intellektual imkoniyatlari va ruhiy o'ziga xosliklarni qamrab oladi. Xarakterdagi o'ziga xosliklarning negizini esa shu xalqning tarixiy tajribalari, urf-odatlari, marosim va ma'rakalarining yaxlit tizimi tashkil etadi” [9], – deb ta'rif berganlar.

Muallif fikricha, mentalitet u yoki bu jamiyatning bir madaniyatga mansub bo'lgan kishilarida ularga o'z tabiiy va ijtimoiy muhiti hamda o'z-o'zini o'ziga xos tarzda idrok etish va anglab yetish imkoniyatini beradigan muayyan “aqliy vosita”, “ruhiy dastak” mavjudligini anglatadi [14].

Xarakter muammosi mustaqil tadqiqot ob'ekti sifatida XX asrning birinchi yarmida nemis psixologiyasida tadqiq qilina boshlangan.

“Xarakter (yunoncha karakter – belgi, ajratuvchi, sifat, xislat) – ijtimoiy muhitda tarkib topadigan, shaxsning tevarak-atrofdagi voqelikda va o'ziga o'zi munosabatlarida ifodalanadigan, uning muayyan vaziyatlarda hamda sharoitlarda namoyon bo'luvchi xatti-harakatlarini belgilab beradigan barqaror, turg'un ruhiy xususiyatlarining majmuasi” [16].

M.Mamatov talqiniga ko'ra, xarakter deb shaxsda ijtimoiy muhit va ta'lim-tarbiya tarbiya ta'sirida tarkib topib, uning xatti-harakatlari va xulq-atvorida namoyon bo'ladigan barqaror individual xususiyatlarga aytiladi [12].

B.E.Toshboev ilmiy-tadqiqot ishida “milliy xarakter – millat bosib o'tgan uzoq tarixiy tajriba, uni o'rab turgan ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy muhit ta'sirida shakllangan, millatning qalbi, ruhiga singgan va uning mentalitetini, tafakkur tarzini, o'ziga xosligini, urf-odatini, did va orzularini ifoda etuvchi va zamon ruhiga hamohang takomillashib boruvchi tipik xususiyatlar majmuasidir” [15], – deb ta'rif bergan.

Ilmiy adabiyotlarda milliy xarakterdagi ijtimoiy va biologik munosabatlarni tushuntirishda ikki xil nuqtai nazarni kuzatish mumkin. Birinchisiga ko'ra, milliy xarakter ajdodlardan meros bo'lib o'tmaydi, balki tarbiya jarayonida

orttiriladi, ikkinchisiga ko'ra, milliy xarakterning asosini millatning psixofiziologik xususiyatlari tashkil etadi, uning genofondi bilan belgilanadi.

Har bir xalqning bir-biridan farq qiladigan xarakter xislatlari, ularning ijtimoiy-iqtisodiy tajribasi, tarixiy taraqqiyoti va yashash sharoitlari bilan belgilanadi.

Mentalitet va milliy xarakter o'rtasidagi farq shundaki, milliy xarakter mentalitetning tarkibiy qismi bo'lib, hayotning umumiy psixofiziologik xususiyatlarini (millat tomonidan qabul qilingan qadriyatlar tizimi bilan belgilanadi) o'z ichiga oladi. "Mentalitet" tushunchasi mazmunan "milliy xarakter" tushunchasiga qaraganda ancha kengroqdir.

Milliy xarakter mentalitetning tarkibiy qismidir, chunki umuman xarakter inson ruhiyatining bir qismidir. Mentalitet xarakter xususiyatlaridan tashqari, mentalitet tashuvchisining motivatsion, kognitiv-intellektual, pertseptiv, ratsional, hissiy xususiyatlarini ham o'z ichiga oladi.

Ruhiy olamning kechishi, uning mazmuni, shakli, ko'lam, xususiyati, xislati, sifati, mexanizmi alohida, yakkahol insonda rang-barang tarzda namoyon bo'lishi kuzatiladi. Shuning uchun insonlar tabiat hodisalari, ijtimoiy turmush voqeliklari omillariga, ta'sir kuchlariga tez yoki sekin, yengil yoki vazminlik bilan javob qaytarishga moyildirlar.

Professor M. Quronov o'zining "O'zbek xarakteri va milliy tarbiya" asarida o'zbek xarakteriga xos bo'lgan ijobiy va salbiy sifatlarini quyidagi turlarga bo'lib ko'rsatadi. Jamiyat yuksalishini takomillashtirish uchun zarur bo'lgan ijobiy sifatlar sifatida: ruhan uyg'oqlik, bilimdonlik, o'zini millat ishiga tikkanlik, ona tiliga fidoyilik, so'z va ish birligi, qat'yatlilik, uquvllilik, xushyorlilik, ishbilarmonlik, vaqtini qadrlay bilish, intizomlilik, mas'uliyatlilik, o'z ustida doimo

ishlash, vatanparvarlik, halollik, tashabbuskorlik, burchga sadoqat, fuqarolik mas'uliyati, vatan uchun o'z farog'atidan kecha olish kabi jihatlarni sanab o'tganlar.

Hozir biz qutulishimiz kerak bo'lgan eng muhim salbiy sifatlariga esa: beparvolik, beg'amlik, mahalliychilik, hech kim bilan munosabatni buzmaslikka intilish, loqaydlik, islohotlar mohiyatini bilmaslik, dunyoqarashning torligi, jur'atsizlik, eskicha fikrlash, shaxsiy sadoqat ustuvorligi, so'z va ish orasidagi tafovut, hafsalasizlik kabi jihatlarni ko'rsatib o'tganlar [13].

Xulosa va takliflar. Jamiyat hayotining o'zgarishi mentalitet o'zgarishlariga va u orqali kishilarning qarashlari va g'oyalari rivojlanib borishiga ta'sir ko'rsatadi, bu esa xarakter xususiyatlarida ham o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Milliy o'ziga xoslik eng avvalo, millat mentalitetining jamoaviy ongsiz, xulq-atvor stereotiplarini saqlab qolgan holda, millatning o'ziga xosligini tartibga soladi va mustahkamlaydi.

Milliy mentalitet va milliy xarakter shaxsning milliy o'z-o'zini anglashni shakllantirishda faol ishtirok etadi, chunki u insonning voqelikni idrok etish va xatti-harakatlarining asosini tashkil qiladi, bunda shaxslar voqelikni etnomilliy modeliga kiritilgan o'zlikni anglash shakllari orqali quradilar.

Milliy mentalitet va milliy xarakter negizini inson faoliyatining umumlashgan mo'ljallari va faoliyat dasturlari tashkil etadi. Shu tariqa mentalitet shaxslarning intellektual faoliyatini oqilona tartibga solish omiliga aylanadi.

Milliy mentalitet va milliy xarakterning o'zaro bog'liqligi millatning zamonaviy ijtimoiy jarayondagi o'rni, uning shaxsni tarbiyalash, ijtimoiy aloqalarni tartibga solish, jamiyat integratsiyasidagi imkoniyatlarini ochib beradi.

ADABIYOTLAR

1. М.Мирзиёев Ш.. Миллий тараққиёт йўлимизни қағъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент: "Ўзбекистон", 2017. –Б.46.
2. Люсьен Леви-Брюлл .“Первобытное мышление”. М., 1930.
3. Вундт В. Проблемы психологии народов. – Москва: Космос, 1912. –С.26.
4. Кант И. О характере как образе мыслей .Сочинения Том.6. –Москва, "Мысль", 1966.
5. Юм Д. О национальных характерах. Сочинения в двух томах. Том 2. Москва, "Мысль", 1996. – С. 605-621.
6. Теофраст. Характеры. //https://coollib.com/b/545760-teofrast-harakteri /readhttps://vk.com/album-26136450_154516649
7. Фулье А. Психологии французского народа. Издательство Ф. Павленкова, СПб., 1899. - С.- 9-10 ; 17-18.
8. Аширов А., Атаджанов Ш. Этнология. –Тошкент: "Иқтисод-молия", 2008. –Б. 136-137.
9. Бекмуродов М. Ўзбек менталитети хусусиятлари. // Ижтимоий фикр. 1998. №1. –Б.98.
10. Бекмуродов М. Ўзбек менталитети. –Тошкент, "Info Capital Group ", 2011.
11. Маманов А. Миллий менталитет: хусусиятлар ва омиллар. – Самарқанд: "Zarafshon", 2015. –Б.7-8.
12. Маматов М. Инсон характери ва унинг шаклланиши. –Тошкент: Ўзбекистон, 1983. –Б.6.
13. Куронов М. Ўзбек характери ва миллий тарбия. – Тошкент: "Маънавият", 2005. – Б.24; 22-23.
14. Курбаниязова Р.К. Жамият ўзгаришларининг ижтимоий менталитетга таъсири". – Тошкент: "Fan va texnologiyalar nashriyot matbaa uyi", 2022. – Б.17.
15. Тошбоев Б.Э. Миллий характер шаклланиши ва такомиллашувининг ижтимоий-фалсафий масалалари. Фалс.фан.бўйича фалс.доктори (PhD) дисс.автореферати.СамДУ. – Самарқанд, 2018. –Б. 11.
16. Фалсафа комусий луғат. –Тошкент: Шарқ, 2004. – Б.257; 440.